

УДК 343.9

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ

Кисельова М.С., старший інспектор
відділу по роботі з персоналом
Академія Державної пенітенціарної служби

Стаття присвячена аналізу правових пам'яток, які встановлювали особливості кримінальної відповідальності за злочини, вчинені особами похилого віку.

Ключові слова: ретроспективний аналіз, кримінальна відповідальність, похилий вік.

Статья посвящена анализу правовых памяток, которые устанавливали особенности уголовной ответственности за преступления, совершенные лицами преклонного возраста.

Ключевые слова: ретроспективный анализ, уголовная ответственность, преклонный возраст.

Kiseleva M.S. RETROSPECTIVE ANALYSIS OF OLD AGE PEOPLE'S CRIMINAL RESPONSIBILITY
The article analyzes the legal lists of instruction that defined criminal responsibility peculiarities for crimes committed by the old age people.

Key words: aretrospective analysis, criminal responsibility, old age.

Постановка проблеми. У сучасній Україні темпи зростання кількості осіб похилого віку значно випереджають темпи зростання кількості працездатного населення. Згідно з прогнозами Євростату, до середини XXI століття чисельність населення Європи, в тому числі і України, збільшиться до 10 млн. осіб, проте більше 50% будуть становити громадяни у віці понад 65 років [1]. За даними Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, у 2016 році частка людей у віці понад 65 років в Україні становить 15,3% від загальної чисельності, поряд з цим, за шкалою ООН населення вважається старим тоді, коли частка населення країни у зазначеному віці більше 7%, тому населення України оцінюють як дуже старе [2]. Окрім глобальних економічних, соціальних, культурних проблем, старіння населення тягне за собою негативні наслідки криміногенного характеру – об'єктивне зростання кількості злочинів, вчинених особами похилого віку. Попри те, що вказана проблема має кримінологічний аспект, обумовлений зростанням кількості злочинів, вчинених особами похилого віку, наявні на сьогодні дослідження присвячені в основному вивченню соціально-економічних, медичних, культурних та інших негативних наслідків, викликаних старінням населення. Тому дуже важливим є знайомство саме з особливостями кримінальної відповідальності осіб зазначеного віку, яке неможливе без вивчення історичних передумов становлення інституту кримінальної відповідальності осіб похилого віку.

Ступінь розробленості проблеми. Наука кримінального та кримінально-виконавчого права володіє результатами значної кількості кримінологічних досліджень, присвячених окремим аспектам геронтологічної злочинності. Зокрема, це праці таких відомих вітчизняних і зарубіжних вчених, як: Ю.М. Антонян, М.М. Бабаєв, М.М. Гернет, В.В. Голіна, О.М. Гришко, О.М. Джужа, А.І. Долгова, А.П.Закалюк, І.Ю. Карепанова, І.І. Карпець, В.М. Кудрявцев, В.А. Кулакова, О.М. Лит-

вак, Е.Б. Мельникова, В.П. Петков, Е.Ф. Побегайло, Ю.Є. Пудовочкін, П.В. Пучков, Ю.О. Репецька, Т.Є. Сарсенбаєв, Т.В. Темаєв, В.О. Туляков, В.І. Шакур, Д.А. Шестаков, Г.І. Шнайдер, А.В. Андрушко та ін.

Мета статті – вивчити історичне становлення інституту кримінальної відповідальності осіб похилого віку, виокремити основні етапи становлення та розвитку законодавства у сфері протидії геронтологічній злочинності.

Виклад основного матеріалу. А.В. Андрушко виділив три етапи розвитку законодавства у сфері протидії злочинам, вчиненим особами похилого віку: 1) до XVI – XVII ст. ст., коли законодавчі акти, що діяли на теренах сучасної України, не передбачали жодних особливостей відповідальності за злочини осіб похилого віку та стосовно них; 2) XVII ст.–1917 р. – поступовий розвиток відповідного законодавства, що загалом характеризувалось гуманним ставленням до осіб, які вчинили злочин в похилому віці; 3) після 1917 р. і дотепер, коли законодавство відводить небагато місця кримінально-правовій охороні осіб похилого та старечого віку. Вважаємо за доцільне виокремити четвертий етап розвитку законодавства у сфері протидії «геронтологічній злочинності», виділивши окремо історичний період з 1945 по 1991 рр., тому що саме в цей період найбільш яскраво виявляється законодавчий принцип індивідуалізації кримінального покарання. Саме в повоєнні часи вік суб'єкта злочину починає враховуватись при призначенні судом покарання.

В історії людства завжди існували суспільно небезпечні злочини, вчинені особами похилого віку. На жаль, відомості про кримінальну відповідальність зазначеної категорії осіб є фрагментарними. Видатний російський юрист А.Ф. Бернер зазначав з цього приводу наступне: «Старинное наше законодательство не знало учения о малолетних. В одном только из древнейших наших памятников внутреннего законодательства – Уставе Ярослава о земских делах – мы встречаем статью,

относящуюся к этому вопросу» [3, с. 348]. Безпосередньо в Уставі міститься лише вказівка на вік – 12 років, молодше за який того, хто вчинив злочин, не могли покарати.

Судебники 1497 і 1550 рр. не містили норми, які б передбачали кримінальну відповідальність за умови настання відповідного віку [4, с. 39]. Литовським статутом 1529 р. встановлено 7-річний вік, з якого могла наставати кримінальна відповідальність [4, с. 40].

Незважаючи на нечітку ситуацію щодо визначення віку кримінальної відповідальності та кола осіб, яких можна було б до неї притягнути, В.О. Рогов писав: «У середньовічному праві була досить чітка власна логіка. Питання про вік було релігійним, а не світським. Людина розглядалась як творіння Бога, розвивалась за встановленими законами, а державна влада не вправі на власний розсуд встановлювати вікові межі відповідальності. Тому закономірним є те, що увага світського законодавства до віку виявляється у другій половині XVII століття вслід за великим релігійним потрясінням, релігійним розколом та зростанням ролі мирського» [5, с. 63].

Як бачимо, давні пам'ятки законодавства практично не містили положень про вікові особливості кримінальної відповідальності, як і не містили поняття осудності і неосудності, відповідальності осіб з психічними розладами. За усієї складності таку ситуацію не можна оцінювати як вияв свавілля, адже законодавство того часу залежало від поглядів людей на добро і зло, від співвідношення у їхньому житті мирського та релігійного.

Кримінальне право Гетьманщини знало певні особливості кримінальної відповідальності осіб похилого віку. Вчинення злочину такими особами визнавалося пом'якшуючою обставиною. Відомі випадки звільнення від смертної кари «ради старости» [6, с. 73].

У військовому артикулі Петра I 1715 р., що став наступним етапом розвитку російського кримінального права, була зроблена спроба диференціації покарання з урахуванням таких особливостей винного як «малолітство», «крайня голодна нужда», «позбавлення розуму». Наявність цих обставин могла потягнути або пом'якшення покарання, або його повне виключення [7, с. 363]. Однак пом'якшення покарання для осіб, які вчинили злочин у похилому віці, тогочасне законодавство не знало.

Зазначимо, що поняття похилого віку суб'єкта злочину в кримінальному законодавстві початку XVIII ст. не виділено в окремий правовий інститут. Тим не менш, аналіз кримінально-процесуального законодавства дає змогу встановити, що таким вважався вік – 70. Відповідно до «Краткого изображения процессов и судебных тяжб» 1716 р. особи, чий вік становив понад 70 років, не могли бути піддані катуванню [4, с. 44].

Однією з найважливіших правових пам'яток України XVIII ст. є «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Норми цього документа визначають категорію осіб за віком, що повністю звільнялися від будь-якого покарання. До цієї категорії належали старі люди, «которым от глубокой старости приходят в детоумие и подобные

малым детям обхождение». Як зазначалося у главі XX арт. 44, п. 7, «таковимъ престарелымъ никакого наказания уже чинить не надлежить» [8].

Кодекс 1743 р. хоча і не одержав офіційного затвердження, все ж є важливим з точки зору того, що ми отримуємо уявлення про те, яке саме право застосовувалося на території України в ті часи і яким чином воно регулювало особливості кримінальної відповідальності осіб похилого віку.

У листопаді 1798 р. імператор Павло I видав указ, яким забороняв застосовувати до осіб у віці понад 70 років тілесні покарання [9, с. 254]. Цей документ мав неабияке значення, адже зрозуміло, що екзекуція батогами у такому віці часто закінчувалась смертю. На необхідність пом'якшення покарання, застосованого до осіб похилого віку, вказували й тогочасні вчені. Так, у 1820 р. професор Г.І. Солнцев писав: «Старість має визнаватися причиною зменшення покарань тому, що якби особи похилого віку були піддані визначеному законами повному покаранню, наприклад, тілесному або каторжній роботі, в такому випадку не могли б перенести того через слабкість тілесних сил своїх; крім того, порівняно з молодими та міцними злочинцями, вони б більше потерпіли карального зла за однаковий злочин» [10, с. 183].

Аналізуючи тогочасне законодавство, необхідно зазначити, що у XVIII ст., як і раніше, поширеною була практика відбування покарання особами старечого віку в монастирях. Як відзначає С.О. Шаляпін, православні монастирі служили місцями відбування покарання не лише престарілих злочинців, а й «різних категорій обмежено осудних осіб або злочинців, що заслуговують на милосердне ставлення: божевільних, що вчинили злочини в стані тимчасового розладу, калік та ін.» [11, с. 21].

У XIX ст. кримінальне право почало стрімко розвиватися. Здійснена у першій третині століття систематизація законодавства дозволила відрегулювати і звести воедино всі чинні на той час кримінально-правові норми. Вони були оформлені в межах єдиної галузі законодавства у томі 15 Зводу законів Російської імперії 1832 р. (зі змінами 28 червня 1833 р.). За цим Зводом однією із обставин, що зменшувала вину та покарання, визнавалась «підстаркуватість» злочинця [12, с. 67].

Наступним етапом розвитку кримінального законодавства стало Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р., де ст. 103 вказувала, що «постановлення предшешей 102 статьи о невменении в вину преступлений и проступков, учиненных в припадке болезни, сопровождаемой умоисступлением или совершенным беспамятством, распространяется и на потерявших умственные способности и рассудок от старости или дряхлости...». Таких осіб передбачалося віддавати для піклування найближчим родичам або, з їхньої згоди, стороннім, або ж поміщати в один із закладів «Приказа общественного призрения для бдительного за ними присмотра» [13, с. 194].

Відповідно до Статуту кримінального судочинства, прийнятого у 1864 р., досягнення

особою сімдесяти років слугувало підставою для неможливості привселюдного виставлення її біля «ганебного чорного стовпа» [14, с. 213].

Кримінальне уложення 22 березня 1903 р. також містило норму про пом'якшення (заміну) покарання для осіб похилого віку. У цьому нормативному акті вона отримала свого розвитку. У ст. 58 зазначалося: «Для особи чоловічої або жіночої статі, що досягла сімдесяти років, смертна кара і каторга замінюються засланням на поселення. Для особи жіночої статі, що не досягла сімдесятилітнього віку, смертна кара замінюється безстроковою каторгою, за винятком тяжкого злочину» [15, с. 289].

Отже, виходячи з вищезгаданого, треба зауважити, що хоча за період з XVII ст. до початку XIX ст. законодавство щодо протидії «геронтологічній злочинності» не може похизуватися великою кількістю законодавчих актів, однак те, що в них містяться спеціальні положення про заміну покарання для осіб похилого віку, про особливості притягнення до кримінальної відповідальності, свідчить про прогресивність наведених вище положень.

У документах радянської влади, які діяли на території України до ухвалення Кримінального кодексу УСРР 1922 р., ми майже не знаходимо вказівок на особливості притягнення до кримінальної відповідальності осіб похилого віку. Лише в п. 3 ст. 25 Керівних начал з кримінального права РСФСР 1919 р. визначається, що до злочинців, стосовно яких неможливо чи недоцільно застосовувати покарання у вигляді штрафу, але котрі в той же час не являють собою явної небезпеки для суспільства та держави, слід застосовувати примусові роботи без тримання під вартою, враховуючи при цьому індивідуальні особливості кожного засудженого, зокрема й вік [16, с. 400].

Наступним етапом розвитку радянського кримінального законодавства стало прийняття Основних начал кримінального законодавства СРСР та союзних республік 1924 р. і кримінальних кодексів республік, що були ухвалені відповідно до них (серед них і КК УСРР 1927 р.). КК 1927 р. передбачав деякі особливості застосування «заходів соціального захисту» до досліджуваної нами категорії осіб. Так, у ч. 4 ст. 27 кодексу зазначено, що у випадку, коли засуджена до позбавлення волі у виправно-трудовах таборах особа є «явно непридатною до фізичної праці», суд може замінити утримання в таборі утриманням у загальних місцях ув'язнення на той же строк [17, с. 8].

У період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. законодавець у низці випадків встановлював поряд із мінімальним і максимальним віковий поріг кримінальної відповідальності. Так, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 лютого 1942 р. «Про мобілізацію на період воєнного часу працездатного міського населення для роботи на виробництві та будівництві» за ухилення від мобілізації були встановлені мінімальні та максимальні вікові межі кримінальної відповідальності: мінімальний вік – 16 років; макси-

мальний для жінок – 45 років, для чоловіків – 55 [18, с. 98–99].

Новим етапом у розвитку кримінального законодавства щодо регулювання відповідальності осіб похилого віку стали Основи кримінального законодавства СРСР та союзних республік 1958 р. Відповідно до цих Основ був прийнятий КК УРСР 1960 р., який залишався чинним аж до 1 вересня 2001 р. КК 1960 р. містив декілька важливих для нас положень, а саме ст. 25-1, яка передбачала, що до жінок віком понад 55 років і чоловіків понад 60 років не застосовується умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці [19, с. 22].

Таким чином, попри певне прогресивне значення у сфері кримінально-правової охорони осіб похилого віку, а також встановлення особливостей кримінальної відповідальності цих осіб, КК УРСР 1960 р., був далеким від досконалості.

Повоєнне радянське кримінальне законодавство не пов'язувало з максимальним віком можливість застосування тих чи інших видів покарання. Однак, в силу законодавчого принципу індивідуалізації кримінальної відповідальності вік суб'єкта враховувався при призначенні судами виду і міри покарання, вирішенні питання про звільнення від кримінальної відповідальності і покарання, дострокового звільнення від відбування покарання, при застосуванні помилування, амністії і т.д. [20, с. 12].

Таким чином, викладене вище дає змогу стверджувати: законодавство, що передбачало кримінальну відповідальність осіб похилого віку, що впродовж століть діяло на території України, пройшло непростий шлях пошуку шляхів удосконалення зазначених кримінально-правих норм. Цей історичний досвід є актуальним і в сьогоденні. Адже і дотепер сучасне законодавство має низку невирішених питань і прогалин в галузі застосування покарання стосовно осіб похилого віку.

Висновки. Усе перераховане дає можливість зробити нам наступні узагальнення:

По-перше, старіння населення, окрім глобальних економічних, соціальних, культурних проблем, спричиняє негативні наслідки криміногенного характеру, а саме об'єктивне зростання кількості злочинів, вчинених особами похилого віку. Вищезгадана проблема вимагає необхідності вивчення особливостей кримінальної відповідальності таких осіб, яке неможливе без дослідження історичних передумов становлення цього інституту.

Аналізуючи етапи розвитку законодавства у сфері протидії злочинам, вчиненим особами похилого віку, нами була висловлена пропозиція щодо необхідності виділення окремого історичного періоду з 1945 по 1991 рр., оскільки така періодизація дозволяє виокремити принцип індивідуалізації кримінального покарання в контексті досліджуваної нами тематики.

Беручи до уваги історико-правовий аналіз законодавства, треба зауважити, що воно практично не містить положень щодо вікових

особливостей кримінальної відповідальності осіб похилого віку, як і не містило поняття осудності і неосудності, відповідальності осіб з психічними розладами.

Варто також зазначити, що до XIX ст. геронтологічний аспект кримінальної відповідальності не був предметом наукового пошуку тогочасних юристів, і лише у XX ст. в кримінальному праві спостерігають певні позитивні зрушення в цьому напрямі. Тому вважаємо за необхідне стверджувати, що подальше вивчення історико-правового становлення інституту кримінальної відповідальності осіб похилого віку дозволить більш виважено підійти до усунення існуючих неузгоджень у питанні правового регулювання кримінальної відповідальності цих осіб.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Офіційний сайт Статистичної служби Європейського Союзу – <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.
2. Офіційний сайт Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України – <http://www.idss.org.ua>.
3. Бернер А.Ф. Учебник уголовного права / А.Ф. Бернер; пер. Н.В. Неклюдова. – СПб, тип. Н. Тиблена и комп., 1865. – Вып. 1: Часть общая. – 1865. – 160 с.
4. Байбарин А.А. Уголовно-правовая дифференциация возраста: [монография] / А.А. Байбарин. – М.: Высшая школа, 2009. – 252 с.
5. Рогов В.А. Проблемы истории русского уголовного права (XV – середина XVII вв.): дисс. доктора юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / В.А. Рогов; Юрид. ин-т МВД России. – М., 1999. – 373 с.
6. Ковальова С.Г. Пом'якшуючі обставини у кримінальному праві Гетьманщини: правовий, релігійний і моральний аспекти / С.Г. Ковальова // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 31. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006.
7. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. – М. : Юридическая литература, 1986. – 512 с.
8. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / Нац. Академія України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1997. – 547 с.
9. Калмыков П.Д. Учебник уголовного права / Калмыков П.Д. – СПб. : Типография Товарищества «Общественная Польза», 1866. – XV+535 с.
10. Солнцев Г.И. Российское уголовное право (Казань, 1820) / Солнцев Г.И. ; под ред. и с вступ. статьей о Г.И. Солнцева Г.С. Фельдштейна. – Ярославль, 1907. – LXXXI+218 с.
11. Шаляпин С.О. Установление возраста уголовного вменения в русском праве XVII–XIX вв. / С.О. Шаляпин // История государства и права. – 2005. – № 3. – С. 20–23.
12. Свод законов Российской империи: Законы уголовные. – СПб., 1833. – Т. 15.
13. Российское законодательство X–XX веков. Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. – М. : Юридическая литература, 1988. – 432 с.
14. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 8. Судебная реформа. – М. : Юридическая литература, 1991. – 496 с.
15. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 9. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. – М.: Юридическая литература, 1994. – 352 с.
16. Борьба с преступностью в Украинской ССР 1917–1925 гг.: В 2 т. / Сост. П.П. Михайленко. – К. : РНО при МООН УССР, 1966. – Т. 1. – 832 с.
17. Уголовный кодекс УССР 1927 г. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1942. – 104 с.
18. Орлов В.С. Субъект преступления по советскому уголовному праву / Орлов В.С. – М. : Государственное изд-во юридической литературы, 1958. – 260 с.
19. Кримінальний кодекс України: Нормат. акти кримінал.-прав. значення: (За станом законодавства на 1 вересня 1997 р.) / [Авт.-упоряд.: М.І. Мельник, М.І. Хавронюк]. – К. : А.С.К., 1997. – 320 с.
20. Михеев Р.И. Возраст. Уголовно-правовые и криминологические проблемы / Р.И. Михеев // Проблемы совершенствования борьбы с преступностью. – Иркутск : Изд-во Иркутского ун-та, 1985.
21. Маляренко В.Т. Амністія та помилування в Україні: навчальний посібник / В.Т. Маляренко, А.А. Музика. – К. : Атіка, 2007. – 700 с.